

UMEÅ UNIVERSITET

JONAS HASSEN KHEMIRI I RELIGIONSÄMNET

En studie om skönlitteratur och
läromedel i religionsämnet

Sanna Lundmark

Kandidatuppsats 15 hp
Ämneslärarprogrammet, Religionsvetenskap III 30hp
Institutionen för idé- och samhällsstudier
Handledare: Mattias Dahlkvist
Vt 2019

Abstrakt

Syftet med den här studien har varit att undersöka framställningen av identitet och existentiella frågor i skönlitterära verk av Jonas Hassen Khemiri i förhållande till kursplanen i religionskunskap och läromedel i ämnet. Studien som har genomförts med en hermeneutisk textanalys har visat att många läromedel i religionskunskap brister i framställningen av identitet och existentiella frågor, vilka båda är centrala delar i kursplanen. Vidare har analysen visat att Khemiris verk behandlar identitet och existentiella frågor på ett nyanserat sätt och att verken därför kan fungera som komplement till läromedel. Jag har dragit slutsatsen att skönlitteratur är ett möjligt komplement till läromedel i religionskunskap.

Sökord: Jonas Hassen Khemiri, skönlitteratur, läromedel, religionskunskap, identitet, existentiella frågor

Innehåll

1 Introduktion.....	6
1.1 Tidigare forskning	7
1.1.1 Skönlitteratur i skolan	7
1.1.2 Forskning om författaren Jonas Hassen Khemiri	8
1.2 Syfte och frågeställningar.....	9
1.3 Avgränsning: Varför Khemiri?.....	10
2 Existentiella frågor och identitet i skolan.....	11
2.1 I läroplan, kursplan och kommentarmaterial.....	11
2.2 Existentiella frågor	12
2.3 Existentiella frågor i läromedel	12
2.4 Identitet, lärande och samtida samhället	13
3 Metod och material	15
3.1 Metod	15
3.2 Material	16
4 Undersökning.....	18
4.1 Jag ringer mina bröder.....	18
4.2 Allt jag inte minns	20
4.3 Pappaklausulen.....	24
4.4 Läromedel.....	26
4.4.1 Identitet.....	26
4.4.1 Existentiella frågor.....	28
5 Analytisk diskussion.....	31
5.1 Läromedel och skönlitteratur i förhållande till läroplanen	31
5.2 Jonas Hassen Khemiri i religionsundervisningen.....	33
6 Sammanfattning och teoretisk diskussion.....	35
6.1 Sammanfattning.....	35
6.2 Teoretisk diskussion och vidare forskning	35
7 Referenser	38

1 Introduktion

Att skönlitteratur har en speciell betydelse för människor är ingen nyhet. Ett flertal nobelpristagare har tillägnat sina tal skönlitteraturens förmåga att utveckla vår empati och vår förståelse av andra liv och människor. En av dem var författaren Joseph Brodsky (1987), som sade i sitt nobeltal:

but there is no doubt in my mind that, had we been choosing our leaders on the basis of their reading experience and not their political programs, there would be much less grief on earth [...] If only because the lock and stock of literature is indeed human diversity and perversity, it turns out to be a reliable antidote for any attempt – whether familiar or yet to be invented – toward a total mass solution to the problems of human existence. As a form of moral insurance, at least, literature is much more dependable than a system of beliefs or a philosophical doctrine. (Brodsky 1987)

Brodskys tal må vara drastiskt men visar på skönlitteraturens inflytande över både individen och hela samhällen. Skönlitteratur är därmed inte menat endast för underhållning, utan också för personlig utveckling och kunskap. I skolans värld har skönlitteraturen länge haft en betydande roll. Användningen har dock varit begränsad till svenskundervisningen och utpräglade litteraturstudier. Utifrån Brodskys tanke borde emellertid de fiktiva verken ha en stor plats i även skolans övriga ämnen.

Religionsundervisningen ska enligt gällande styrdokument ge elever möjlighet att utveckla sin identitet och innefatta centrala livsfrågor. Det kan handla om hur ett gott liv ska levas, vad som händer efter döden eller vad det innebär att vara svensk (Skolverket 2011a). Tidigare uppsatser av bland annat Edenby (2017) visar att läromedel i ämnet har problem med att ge en nyanserad bild av dessa frågor, vilket talar för att en komplettering behövs. Denna studie behandlar hur skönlitteraturen kan användas i religionsämnet. Skönlitteraturens plats, mellan underhållning, problematisering och utbildning ska undersökas. Kan skönlitteratur vara ett svar på hur lärare kan belysa viktiga och svåra frågor som läromedlen inte tillfredsställande behandlar?

En av de svenska författarna som behandlar frågor som identitet och existentiella frågor, är Jonas Hassen Khemiri. Med samhällskritiska romaner som ifrågasätter begrepp som identitet, självbild och tro har Khemiri trollbundet tusentals läsare världen över och legat till grund för ett flertal samtida debatter. I religionsundervisningen skulle sådana romaner kunna innebära en

djupare och mer nyanserad bild av centrala frågor. Det skulle kunna vara grunden för givande och lärorika diskussioner om livet efter döden och vad det innebär att vara muslim, eller kristen. När elever ska finna sin unika egenart och lära sig ta ställning i livs- och värderingsfrågor, kan aktuella romaner med förmågan att både roa och problematisera kanske vara en hjälp.

1.1 Tidigare forskning

1.1.1 Skönlitteratur i skolan

Forskning om hur skönlitteratur kan användas som ett didaktiskt redskap i religionsundervisningen har inte förekommit i stor utsträckning. Mer forskning är gjord gällande skönlitteratur inom historieämnet. Utifrån historieämnets likhet med religionsämnet, då de båda är samhällsorienterande ämnen, utgår jag från att denna forskning kan bidra även till min studie.

De amerikanska forskarna Evelyn Freeman och Linda Levstik presenterar skönlitteraturens funktion i historieämnet under grundskolan (*elementary school*). De menar att skönlitteratur kan vara ett sätt för elever att uppleva en bit av historien som de aldrig annars hade kunnat upptäcka. Det kan också vara ett säkert sätt att framställa extrema handlingar och åsikter som annars är svåra att beröra. Freeman och Levstik ser dock en problematik med skönlitteraturen. De menar att lärare inte kan dela ut böcker till elever och förvänta sig att de lär sig endast utav läsningen, utan att det krävs noga genomtänkta boksamtal. Ytterligare ett problem är litteraturens historiska validitet. Historiska fakta i skönlitteratur är inte alltid korrekt och det krävs därför en noga genomläsning och kontroll av läraren (Freeman och Levstik 1988: 330).

Språkläraren och forskaren Janet Allen (2004) har som reaktion på elevers bristande faktakunskaper studerat hur historieämnet bör läras ut. Hon drar slutsatsen att ämnet måste göras engagerande och meningsfullt. Ett av hennes förslag är att läsa fiktiv litteratur som kan öka elevers intresse och kunskaper. Som exempel ger hon historien om Titanic och dagens många relaterade filmatiseringar och böcker som har tillåtit henne att presentera ett djupare och mer engagerande perspektiv av den historiska händelsen för elever (Allen 2004: 4). Hon synliggör också problematiken som kan uppstå i ett komplicerat innehåll och språklig förbistring hos elever med låg läsvana. Därför förespråkar Allen en presentation av det aktuella verket innan läsningen börjar samt samtal under läsningen som kan hjälpa elever förstå kontext och kopplingar i verket (Allen 2004: 32f).

Bengt Brodow och Kristina Rininsland är lärarutbildare och författare och skriver i boken *Att arbeta med skönlitteratur i skolan- praktik och teori* (2009) om hur skönlitteratur kan användas

för att ta upp och diskutera frågor som etik och moral, liv och död och könsroller. Utifrån deras intervjuer med lärare framgår det att en övervägande del av skönlitteraturen på olika sätt är användbar vid diskussioner och lärotillfällen. De intervjuade lärarna har använt allt ifrån Homeros till Johanna Nilsson som grund till samtal (Brodow och Rininsland 2009: 146). Vidare framgår det att Brodow och Rininsland utgår från ett svensklärar-perspektiv och utgår från att sådana diskussioner kan genomföras inom svenskundervisningen. Dock använder de även begreppet *temaläsning* där de talar för ämnesöverskridande arbeten med teman som krig, etik eller tro vilket kan innefatta fler skolämnen. Slutligen ställer de sig även frågan varför användning av skönlitteratur ännu inte är etablerat i ämnen som religionskunskap. De argumenterar för att det borde finnas bättre möjlighet för svensklärare och bibliotekarier att ge råd angående lämplig litteratur till lärare i bland annat samhällsorienterade ämnen i syfte att öka skönlitteraturens användning i andra ämnen än svenska (Brodow och Rininsland 2009: 151).

Trots den bristande forskningen om skönlitteratur inom religionsämnet kan den tidigare forskningen bidra med kunskap som är av nytta för denna studie. Det framgår att skönlitteratur kan utgöra en god grund för givande, lärorika och engagerade diskussioner, inte bara inom svenskämnet, utan också i skolans andra ämnen, främst i de samhällsorienterade. Det framställs också att problem kan uppstå vid kunskapsförmedling via fiktiva verk. Utifrån forskningsöversikten vill jag i denna studie bidra till diskussionen om skönlitteratur inom religionsämnet.

1.1.2 Forskning om författaren Jonas Hassen Khemiri

Tidigare forskning om Khemiris författarskap har huvudsakligen berört hans framställningar av identitet, etik och livsfrågor. En studie om Khemiris romaner är gjord av Magnus Nilsson för tidskriften *Scandinavian Studies* (2012). Nilsson har studerat romanen *Ett öga rött* och framhäver hur romanen problematiserar identitetsskapandet i ett liv som muslim och immigrant i Sverige. Det Nilsson tillför är en djupare studie av de kolliderande kulturerna i romanen. Nilsson skriver att karaktärerna hamnar i konflikter angående vilken kultur de bör främja. Diskussionen berör frågor som om de bör se svensk eller arabisk tv. Det framgår att romanen visar exempel på problem som kan uppstå vid en flytt från Palestina till den generellt sekulära svenska kulturen (Nilsson 2012: 29f).

Elisabeth Hjort (2015) beskriver i *Förtvivlade läsningar* identitetsskapandet i Khemiris roman *Montecore: en unik tiger* utifrån ett hermeneutiskt och dekonstruktivistiskt etiskt

perspektiv. Hon redovisar hur romanen destabiliserar karaktärernas identiteter och framhäver personligheternas mångsidighet. Hjort menar att identiteten framställs som något föränderligt och inte en absolut sanning. Khemiri skapar ett motstånd till stabila identiteter och visar att inga karaktärer kan ses som definitiva (Hjort 2015: 103).

Fortsättningsvis har poeten och språkveteren Christan Gullette (2018) studerat identitet, rasism och nyliberalism i delar av Khemiris författarskap vid en jämförelse med ett flertal verk av författaren Ruben Östlund. I studien som baseras på romanerna *Ett öga rött*, *Montecore: en unik tiger*, *Allt jag inte minns* samt pjäserna *Invasion!* och $\approx$ [ungefär lika med] framkommer det att identitet är en central del. Gullette påvisar Khemiris genomgående tema om svenskhet och vad det innebär att vara svensk. Det framkommer att Khemiris karaktärer presenterar en bild av ett svensk ideal om ekonomiska tillgångar. Har man pengar kan man bli svensk (Gullette 2018: 24). Vidare förklarar Gullette att framställningen av nyliberalismen och fokus på social status baseras på Khemiris erfarenheter av ekonomistudier i Sverige. Dessa romaner kan därför anses spegla delar av det samtida svenska samhället. Slutligen studerade Gullette *Allt jag inte minns* och $\approx$ [ungefär lika med] av Khemiri som liksom de tidigare verken behandlar frågor om nyliberalism, ekonomisk status samt identitetsskapande. Av Gullette framgår det att nyliberalismen i $\approx$ [ungefär lika med] till skillnad från i Khemiris tidigare verk får en biblisk motsättning. Khemiri framställer att man inte bör leva för rikedomar. Han visa istället ett fattigdomsideal och framställer en gudsfruktan (Gullette 2018: 78).

Den tidigare forskningen kommer att utgöra en grund för denna didaktiska studie. Forskningen visar att Khemiris romaner behandlar frågor om identitet, etik och avgörande frågor om livet. Det talar för ett givande innehåll för religionsundervisningen samt att verkens innehåll kan överensstämma med aktuella styrdokument. Vidare ger forskningsöversikten oss en bred och mer komplett bild av hela Khemiris författarskap. Den tidigare forskningen tillsammans med denna studie kan möjliggöra en mer representativ slutsats. Även metod och begrepp ur den tidigare forskningen ligger till grund för den här studiens tillvägagångssätt.

1.2 Syfte och frågeställningar

Studiens syfte är att analysera Jonas Hassen Khemiris skönlitterära verk i relation till kursplanen i religionskunskap i gymnasieskolan med fokus på existentiella frågor och identitet. Vidare analyseras även läromedel i religionskunskap för att bidra till den teoretiska diskussionen om hur skönlitteratur kan komplettera aktuella läromedel.

Frågeställningar:

1. Hur förhåller sig romanernas innehåll till kursplanen i religionskunskap samt ämnets tillhörande kommentarmaterial?
2. I hur stor utsträckning uppfyller de studerade läromedlen kunskapskraven om existentiella frågor och identitet?
3. På vilket sätt kan Khemiris verk komplettera de studerade läromedlen för att religionsundervisningen bättre ska uppfylla alla kunskapskrav?

1.3 Avgränsning: Varför Khemiri?

För att kunna använda skönlitteratur i religionsundervisningen krävs för ämnet relevanta teman och frågor. Utifrån den tidigare forskningen framgår det att Jonas Hassen Khemiris böcker behandlar ett flertal teman som identitet, religion och existentiella frågor, vilket är en del av kursplanen i religionskunskap. Verken är dessutom relevanta på grund av deras samtida aktualitet. De tre utvalda verken som kommer analyseras i den här studien är utgivna efter 2010 och gestaltar det svenska samhället som det kan se ut idag. Dessa är: *Jag ringer mina bröder* (2012), *Allt jag inte minns* (2015) och *Pappaklausulen* (2018). I undervisningen om hur existentiella frågor och identitetsskapande kan uttryckas i ett sekulärt samhälle kan därmed Khemiris böcker vara användbara. Khemiris verk är givetvis inte de enda som skulle fungera i religionsundervisningen, emellertid pekar den tidigare forskningen på att verkens teman överensstämmer med kursplanen.

En problematik med Khemiris författarskap kan vara att teman, så som invandring, terrorism och abort i boken kan uppfattas som kontroversiella. Jag ser det dock inte som en anledning till att undvika verken, utan att det snarare tyder på att de bör användas med eftertänksamhet. I ett utbildningspaket från Europeiska rådet, redigerat av David Kerr och Ted Huddleston (2016) framgår det att det finns fördelar med att undervisa om kontroversiella frågor. Att undervisa om frågor som skapar spänningar och väcker känslor kan vara ett sätt att öva förmågor som kommunikations-, argumentations- och utvärderingsförmåga genom att låta elever ta ställning och förklara sina ståndpunkter. Det kan också vara ett sätt att öka elevers politiska intresse och respekt för demokratiska principer (Kerr och Huddleston 2016). Utifrån Kerr och Huddleston (2016), samt läroplanens krav på förmedling av mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar (Skolverket 2011: 5), är det ändamålsenligt att använda kontroversiella verk i skolan. Genom verk som Khemiris kan därmed viktiga delar av skolans värden förmedlas.

2 Existentiella frågor och identitet i skolan

2.1 I läroplan, kursplan och kommentarmaterial

Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011 (förkortas härnäst Lgy 11) inleds med skolans värdegrund och övergripande riktlinjer, där både existentiella frågor och identitet behandlas. Det framgår att skolan aktivt ska främja individens valfrihet och möjligheter att skapa sin egen identitet. Det står att skolan ska låta varje elev ”finna sin unika egenart” (Skolverket 2011a: 5). Utifrån Stiers (2003) definition i kommande avsnitt kan detta tolkas som att finna sin identitet. Vidare framgår det att elevernas identitet ska kopplas till internationella fenomen och inte bara till svenska. Fortsättningsvis skriver skolverket att ett av skolans mål är att eleverna ska kunna ”diskutera och ta ställning i olika livsfrågor och värderingsfrågor” (Skolverket 2011a: 10).

I ämnesplanen för religionskunskap framgår det att ämnet ska behandla ”hur människor formulerar och förhåller sig till etiska och existentiella frågor.” (Skolverket 2011a: 137). Ämnet ska även ge elever möjligheten att utveckla kunskaper om identitet i förhållande till religion och livsåskådningar. I kursplanen för Religionskunskap 1 står det att kursen ska behandla:

Individens och gruppernas identiteter och hur de kan formas i förhållande till religion och livsåskådning utifrån till exempel skriftliga källor, traditioner och historiska och nutida händelser. (Skolverket 2011a: 138).

Det står också att kursen ska behandla föreställningar om vad ett gott liv och samhälle är (Skolverket 2011a: 138). Som beskrivs i nästa avsnitt definierar Naeslund (2007) och Yalom (1931) begreppet livsfrågor som liknande frågor om livet och hur det bör levas.

I kommentarmaterialet för religionskunskap (Skolverket 2011b) förtydligas kursplanen. Det framgår att ämnet ska behandla tro och icke-tro ur ett existentiellt perspektiv. Det står vidare:

Ur ett intersektionellt perspektiv formas människors identiteter på grundval av en rad olika faktorer, såsom etnicitet, kön, sexualitet, socioekonomisk bakgrund och religion. En människas identitet – såsom hon själv uppfattar den eller som den uppfattas av andra – är därför komplex och i viss mån föränderlig. Det innebär att man i ämnet religionskunskap kan studera människors identiteter på ett mer problematiserande och nyanserat sätt (Skolverket 2011b: 2).

Fortsättningsvis framgår det att ämnet ska belysa existentiella frågor ut olika perspektiv och analysera hur frågor om Guds existens eller livet efter döden kan ha många olika svar (Skolverket 2011b).

Därmed framgår det att religionsämnet bör behandla identiteter och existentiella frågor på olika sätt. Ämnet bör belysa hur utgångspunkter om livsfrågor kan skilja sig åt beroende på vilken tro man har eller vilken grupp man tillhör. Identitet bör också belysas utifrån faktorer som sexualitet, kön och socioekonomisk bakgrund.

2.2 Existentiella frågor

I kursplanen för religionskunskap i Lgy11 används begreppet som en del av ämnets övergripande syfte, dock utan närmare förklaring. I ämnets kommentarmaterial specificeras begreppet mer noggrant. Det framgår att det kan handla om frågor om Guds existens och livet efter döden (Skolverket 2011b). En liknande definition görs i inledningen till Lars Naeslunds antologi och studie *Existentiella frågor i skolan* (2007). Han definierar begreppet som frågor om "Gud, döden och meningen med livet" (Naeslund 2007: 11).

Fortsättningsvis skriver Irving D. Yalom (1931) i boken *Existential psychotherapy* om begreppet *existentiell* som det som rör människans existens. Han skriver att existentiella frågor ofta är en viktig del av människors liv (Yalom 1931:5).

I den här studien kommer existentiella frågor definieras i enlighet med tidigare teoretiker och framför allt Skolverket, med tanke på studiens didaktiska koppling. Det är värt att nämna att en del källmaterial använder sig av begreppet *livsfrågor*, det vill säga frågor som berör eller har stor betydelse för livet, synonymt med existentiella frågor, vilket innebär att även den här studien kommer använda sig av båda begreppen.

2.3 Existentiella frågor i läromedel

Ett flertal examensarbeten och kandidatuppsatser har skrivits om existentiella frågor och identitet i läromedel för religionskunskap i förhållande till läroplanen. En sådan uppsats är gjord av Simon Näslund och Thomas Sjöström (2014). Deras jämförelse av två läromedel från 2010 respektive 2013 av samma författare visar att frågor om etik och livsfrågor samt liv och död har fått mindre plats i den nyare läroboken. De visar att existentiella frågor får en proportionellt liten del av materialet jämfört med andra delar av kunskapskraven, så som världsreligionerna (Näslund och Sjöström 2014: 26f). Näslund och Sjöström har använt sig av en analysmodell

skapad av *American Association for the Advancement of Science*, som även kommer att användas i den här studien.

Ytterligare en uppsats är gjord av Emilie Edenby (2017) som fokuserar på läromedel i religion för högstadiet. Hon finner att momentet *Identitet och livsfrågor* genomgående har en liten roll i alla de fem undersökta läromedlen, utgivna mellan år 2011 och 2014. Mindre än 11% av sidorna i läromedlen i religionskunskap behandlar dessa ämnen. Utifrån dessa resultat menar Edenby att momentet om livsfrågor behöver behandlas på andra sätt utöver läroböckerna (Edenby 2017: 33).

Dessa tidigare arbeten ger mig en hänvisning om läromedlens innehåll och vilket utrymme existentiella frågor och identitet får. Den här studien baseras på liknande frågeställningar begränsat till endast målen om livsfrågor och identitet. Dock kommer nyare läromedel undersökas. Det möjliggör en jämförelse med den tidigare forskningens resultat.

2.4 Identitet, lärande och samtida samhället

Identitet är ett återkommande begrepp i både läromedel, kursplaner och tidigare forskning. Även i den här studien kommer begreppet att undersökas och studeras i förhållande till religionsundervisning samt skönlitteratur. Jonas Stier (2003) skriver att identitet handlar om vem man är, hur man ser på sig själv och hur andra ser en, men framhäver att det inte finns någon allomfattande definition. Han förklarar vidare att identiteten påverkas av samhället och kulturen runt om kring en. Ens identitet är därmed inte relevant förrän den sätts i relation till något annat eller någon annan. Stier skriver att identitet kan framstå på olika nivåer, dels en individuell och en kollektiv, vilket gör att vi bland annat kan se oss själva som samtidigt, svensk, student och mamma (Stier 2003: 12ff).

I dagens samhälle har identiteten fått en ny roll. Giddens (1997) skriver att samhället idag innefattar en stor mångfald, pluralism och föränderlighet. Det skapar ett behov hos individen att kontinuerligt reflektera över och omvärdera sin identitet. Det kan också innebära att individen får en ökad valmöjlighet och ställs inför fler existentiella dilemman än i det traditionella samhället. En så kallad identitetskris kan därmed vara ett resultat av en ökad valfrihet i samhället (Giddens 1997: 103f). Utifrån detta framgår det att identiteten är en viktig del i dagens samhälle och därmed även i skolundervisningen.

I skolans styrdokument har identitet också fått en särskild roll. Identitet nämns i både läroplanens övergripande värdegrund och i kursplanerna för både samhälls- och religionskunskap (Skolverket 2011a). Av detta framgår att identitet i sig är något central i

undervisningen. Lave och Wenger (1997) skriver att identitet och lärande är varandras förutsättningar. Det går inte lära utan insikt om vem man är och man kan inte identifiera sig själv utan kunskap om omvärlden. Lave och Wenger förklarar att när man genom inlärningsprocessen blir bättre på något och kan utföra nya saker, förändras man som person. De menar att vår identitet formas alltefter att vi lär oss nya saker. (Lave och Wenger 1997: 53). Med utgångspunkt i den tanken bidrar skolundervisningen till en kontinuerlig förändring av elevernas identitet och självbild. Det framstår därmed att identitet borde vara en central del i skolundervisningen.

3 Metod och material

3.1 Metod

För att besvara frågeställningarna har den här studien, likt Hjorts (2015) baserats på en hermeneutisk litteraturanlys. Hermeneutikens förespråkare Hans-Georg Gadamer (2002) skriver att metoden handlar om att tolka texter. Tolkningen bör ske av verkets alla delar i förhållande till helheten. Tolkningen ska även ske i förhållande till kontexten (Gadamer 2002: 138). Denna studie har emellertid inte lagt vikt vid författarens kontext eller bakgrund då det centrala inte är dennes eller dennas intentioner utan hur verken kan framstå för elever och lärare. Utifrån en hermeneutisk analys har först de tre fiktiva verken studerats och betydande livsfrågor som är relevanta för religionsundervisningen plockats ut och analyserats närmare. Även läromedel har tolkats och analyserats utifrån existentiella frågor och identitet.

Något som uppfattas som viktigt utifrån den hermeneutiska metodlitteraturen är att vara medveten om tidigare kunskaper och fördomar. Gadamer skriver att fördomarna är en förutsättning för tolkande men också något som kan skapa missvisande eller felaktiga tolkningar (Gadamer 2002: 142f). Därför kommer de uppfattningar och fördomar som jag sedan tidigare haft om källmaterialet medvetandegöras och tas i beaktning i det följande. Som tidigare läsare av Khemiris romaner har jag redan en uppfattning om att de är av språkligt och innehållsmässigt hög litterär kvalitet, vilket har påverkat min tolkning. Jag är även kristen och aktiv i en svensk frikyrklig församling. Det har påverkat min tolkning av religion, livet efter döden och meningen med livet eftersom jag redan hade en egen uppfattning om dessa frågor. Fortsättningsvis har min tolkning påverkats av min svenska härkomst. Jag är född och uppvuxen i Sverige och har själv inte behövt flytta till ett nytt land eller leva i en, för mig, ny kultur. Det uppfattar jag har påverkat min tolkning av kulturkrockar och framställningar av icke-traditionellt svenska kulturer, eftersom jag själv inte har kunnat leva mig in i situationen.

Det är viktigt att påvisa att tolkningar aldrig kan vara fullkomligt objektiva. Jag har emellertid strävat efter att göra min analys mer objektiv genom att förankra i tidigare forskning om Khemiris författarskap. Ett annat sätt att minska subjektivitet skriver Ingrid Westlund (2015) är att läsa med ett öppet sinne och tillåta sig att bli engagerad i texten (Westlund 2015: 83). Därför har särskilt de fiktiva verken till att börja med lästs som helheter, utan inblandning av forskningsfrågor och analys. Efter det har romanerna brutits ner till mindre delar och studerats. Under analysen av romanerna har jag speciellt studerat frågor om liv och död och framställningar av identitet.

I studiet av läromedel har jag använt en modell av American Association for the Advancement of Science. Modellen är en del av Projekt 2061 och är utformad för att analysera och bedöma läromedel i förhållande till kursplaner (McNeely 1997). Metoden går ut på att man först väljer ut lämpliga kursmål att undersöka och sedan gör en inledande bedömning av hur väl läromedlet uppfyller dessa mål. Sedan görs en noggrann studie av hur väl kursmålen uppfylls i verket, vilken sedan avslutas med en sammanfattande diskussion om fynden (McNeely 1997: 18).

I det här fallet har de undersökta kunskapsmålen handlat om existentiella frågor och identitet. Då modellen ovan är utformad efter amerikanska styrdokument och även framhävs fungera bäst när två eller fler personer kan studera läromedlen, har modellen endast använts som en grund och en struktur för min studie. Modellen har kompletterats med en friare hermeneutisk textanalys, där jag har studerat läromedlens övergripande helhet. Jag har läst läromedlen ett och ett och markerat de partier som berör existentiella frågor eller identitet. Sedan har jag jämfört de olika verken för att kunna se ett samband mellan dess innehåll.

3.2 Material

Jag har studerat tre verk av Jonas Hassen Khemiri: *Jag ringer mina bröder* (2012), *Allt jag inte minns* (2015) och *Pappaklausulen* (2018). Romanerna är utgivna i Stockholm och har legat till grund för ett flertal samhällsaktuella debatter. Dessa tre är de senaste av Khemiris totalt sex utgivna romaner. Urvalet motiveras här genom den tidigare forskningen som inte lagt stor vikt vid någon av dessa verk. Två av verken har jag inte funnit representerade, medan *Allt jag inte minns* har studerats i endast en tidigare studie. Den tidigare forskningen av bland annat Nilsson (2012) och Gullette (2018) visar att Khemiris verk behandlar existentiella frågor och framställningar av identitet, som utifrån kursplanens innehåll verkar vara förenliga med religionsundervisningen. Det är därför intressant att studera de verk som är mindre representerade i forskningen för att ta reda på om de innehåller liknande teman.

Vidare har läromedel i religionskunskap studerats. Studien avgränsar sig genom att endast studera läromedel för gymnasiet med fokus på kursen Religionskunskap 1. Eftersom det är den enda gymnasiegemensamma religionskursen bedöms den vara mest aktuell och ha störst målgrupp. Studien innefattar alla läromedel i Religionskunskap 1 som är skrivna utifrån Lgy 11 och som funnits tillgängliga på Umeå universitetsbibliotek under april 2019. De undersökta läromedlen är följande: *Mittpunkt Religionskunskap 1* (Tollstadius 2011), *Religionskunskap 1 en mosaik* (Jansson och Karlsson 2011), *Religion- helt enkelt* (Ring 2012), *Religion 1* (Thulin

och Elm 2012), *Söka svar* (Eriksson och Matsson 2012), *Religion och sånt 1* (Ring 2013), *Religionskunskap 1- om mening värde och tro* (Franck 2014), *Religion 1 och 2- liv och mening* (Rundblom och Berg 2014), *Under samma himmel* (Björlin och Jämterud 2015), *En människa, tusen världar* (Tuvevesson 2015), *Jobba med religion* (Brinkemo och Brolin 2015), *Religion 1 för gymnasiet* (Göth och Ruter 2018). Sammantaget representerar dessa tolv verk väl läromedel i religionskunskap utgivna för Lgy 11.

4 Undersökning

4.1 Jag ringer mina bröder

Jag ringer mina bröder är en kort roman, i min version 152 sidor, skriven ur den unga killen Amors perspektiv under 24 timmar efter en misstänkt terrorattack i centrala Stockholm. Nedan kommer vissa utvalda stycken presenteras och analyseras utifrån begreppen existentiella frågor och identitet.

I det första citatet som jag valt att studera närmare berörs identitet i förhållande till religion i ett samtal mellan Amor och hans kusin. Detta är första och enda gången i boken karaktärernas religion uttryckligen nämns:

Spela inte dum. Vår historia är antingen muslimskt eller kommunistiskt. Vi supportar antingen Mohamed eller Marx. Vi...

Inte jag.

Nej jag vet det! Men det gör dig inte speciell. Du är precis som vi. Bara att du inte vill erkänna det. Inga patetiska jävla flum-Buddha-citat kan hjälpa dig. (Khemiri 2012:38)

I dialogen framgår det att Amor själv inte identifierar sig som muslim. Dock framgår det inte heller att han anser sig tillhöra någon annan religion. Tydligare kan jag utläsa att Amors kusin identifierar sig som muslim och anser att alla med muslimskt påbrå räknas som muslimer. Trots att Amor själv inte tror på Gud räknar kusinen honom som muslim utifrån av vem och var han är född. Vidare använder kusinen uttrycket ”flum-Buddha-citat” i negativ mening, som något i motsats till islam. Det kan vara en anspelning till religiositeten i sekulära Sverige där österländska religioner, så som buddhismen, får mer inflytande och uppmärksamhet (Thurfjell 2015: 159). Jag ser detta citat som ett exempel på hur religion kan påverka identiteten.

Senare anspelar författaren på de normer och fördomar läsaren har. Som läsare har jag sedan tidigare förstått att Amor är från ett land i Mellanöstern och förmodligen har mörkt hår och skägg.

Nu är det dags. Kliv upp ur era sängar. Raka era kinder. Sätt på er hela och rena kläder. Observera: kläderna ska vara precis lagom anonyma. Dom får absolut inte vara så anonyma att dom sticker ut i sin anonymiskhet. Lämna Palestina-sjalen hemma. Bär inte någon misstänkt väska.

Så fort ni lämnar era hem så upphör ni att vara ni, plötsligt förvandlas ni till representanter och därför är det av yttersta vikt att smälta in. (Khemiri 2012: 53)

Ur citatet kan jag tolka att dessa typiska drag inte är önskvärda. De anses inte vara normala och är inte fördelaktiga för att smälta in.

Det läggs även vikt vid grupptillhörigheten, även om jag förstår att det inte är eftersträvansvärt att vara en del av gruppen. Det framgår att om man är en del av den här gruppen representerar man inte bara sig själv. Detta kan därmed ses som ett exempel på hur identiteten kan formars utifrån omgivningen. Khemiri framställer även en grupptillhörighet som inte uppfattas likadant av alla den tänkta gruppen.

Tjejen tog en annan kund och jag gick fram till honom som kunde varit min bror och jag blinkade mot honom för att han skulle fatta att jag fattade att han fattade att jag fattade. Så vad händer då?

Ursäkta?

Wazup? Hur är läget? Allt lugnt? (Khemiri 2012: 89)

Jag tolkar att Amor själv känner tillhörighet till killen i butiken, trots att han aldrig tidigare träffat personen och endast kan bedöma utifrån utseendet. Det framgår att Amor ser likheter mellan sin egen identitet och kassörens. Kassören verkar dock inte känna samma tillhörighet och jag utläser att han snarare blir förvånad när Amor beter sig som att om de känner varandra sedan tidigare.

Fortsättningsvis framställer Khemiri resonemang om vad man kan hända efter döden. Här framställs Amors syn på liv och död i ett inre samtal med hans döda mormor:

Nej. Iris Levander är död hon också. Hon dog för två veckor sen. Stroke.

Nej men vad roligt! Så då är ni där allihopa nu? [...]

Är det ungefär som du har tänkt dig?

Nej det är det väl inte riktigt. Men det är det väl aldrig. Det är väl lite som när vi var i Grekland, kommer du ihåg det? När vi hade bokad det där hotellet som såg så bra ut i katalogen men sen när vi kom fram så insåg vi att rummet var fotat i en väldigt speciell vinkel och att poolen låg på andra sidan vägen och att inget såg ut så som vi hade föreställt oss. [...] Det finns allt som du kan tänka dig och lite till. [...]

Jag har vandrat bredvid dig hela dagen. Jag var med dig på dansgolvet, jag sov bredvid dig på soffan, jag höll din hand i Gallerian, jag sprang med dig över bron. [...]

Pratar vi med oss själva?

Ja det gör vi. (Khemiri 2012: 115–119)

Trots att Amor inte ser sig själv som troende verkar han tro på något slags liv efter döden. En möjlig tolkning är att han tror att hans mormor har kommit till himlen, eller något annat liknande liv efter detta. Ur Amors perspektiv, tolkar jag det som att döden inte heller är något han ser som allt för negativt. Han har en bild av att mormor har det bra och verkar kunna glädjas åt att flera av hennes vänner nu kan umgås med henne. Dock framgår att detta är en konversation mellan Amor och mormor i hans fantasi. Egentligen vet han ju ingenting om hur mormor har det. Utifrån det ser jag detta som Amors sätt att hantera sin sorg. Han vänder sig inte till Gud för att få stöd eller med frågor om livet, istället för han en inre dialog med sin mormor. Citatet kan ses som ett exempel på hur existentiella frågor kan hanteras utanför en traditionellt religiös kontext.

Jag drar slutsatsen att *Jag ringer mina bröder* är en roman med starka teman om identitet och vem man vill vara. Den behandlar även frågor som meningen med livet, döden och grupptillhörighet. De existentiella frågorna framställs i romanen genom Amors funderingar om vem han vill vara, vilket syfte han har i livet och vad det innebär att vara icke-troende muslim. I religionsundervisningen skulle därför detta verk kunna användas för att belysa olika identiteter och syn på livet och döden.

4.2 Allt jag inte minns

Allt jag inte minns är en roman, om 332 sidor i min version, som är skriven ur flera olika karaktärers perspektiv. I huvuddelen av boken växlar berättaren mellan två olika perspektiv som båda återger tiden innan huvudkaraktären Samuels död. De olika berättarna möjliggör för läsaren att se en händelse eller en identitet ur flera perspektiv, vilket jag associerar med religionskunskapens kursplan som framhäver att identiteter ska studeras ut ett nyanserat och problematiserande perspektiv (Skolverket 2011a). Nedan följer citat som exemplifierar verkets centrala teman.

Inledningsvis presenteras en av Samuels vänner, Vandad, som det framgår har ett ”o-svenskt” utseende, arabiskt namn och en vältränad kropp. Här visar Khemiri hur folks förutfattade meningar utifrån en persons utseende kan skapa en identitet.

Jag gjorde mig redo för följdfrågorna. ”Vad sa du? Vandad? Vanbab? [...] Är du född här? Är du hel eller halv? Känner du dig svensk? Hur svensk känner du dig? Äter du fläsk? [...] När folk märkte att jag inte ville prata ursprung försökte dom fråga om träning, om jag gillade proteindrycker eller vad jag tyckte om MMA (Khemiri 2015: 19f).

Vandad blir av främlingar placerad i ett fack som flykting och träningsintresserad. Det framgår att personerna kring Vandad anser att dessa frågor är viktiga och en central del av vem han är. Vandad förväntar sig dock på förhand en utfrågning och har redan förberett svar. Jag tolkar därför att han trots de ovälkomna frågorna, har accepterat att ursprung, tro och svenskhet är en del av hans identitet. I förhållande till resten av verket och den fortsatta beskrivningen av Vandad utläser jag dock att han själv inte anser sitt ursprung eller träningsintresse vara en viktig del av vem han är. Genom detta framställs motsättningar mellan vem Vandad själv uppfattar att han är och vad omgivningen och samhället tycker. I religionsundervisningen kan detta citat visa hur bilden av en själv inte alltid stämmer överens med andras uppfattning, samt leda till samtal om vem eller vad som avgör ens identitet.

Senare i romanen ska Samuels mamma försöka beskriva vem Samuel var medan han levde och det svåra i att inrama någons identitet:

Hur många detaljer behöver du för att förstå honom? Är det viktigt att han hade en goseödlasom hette Mushimushi som vi tappade bort på en semester på Kreta? Att han var rädd för sirener när han var liten? Att han började gråta när han hörde melankolisk musik och sa att den ”gjorde ont i honom”? [...] Vem bestämmer vad som är viktigt och vad som är överflödigt? (Khemiri 2015: 43)

Dessa frågor i sig anser hon inte vara en stor del av Samuels identitet. Samtidigt säger dessa påståenden något om hans liv. Citatet visar att många små detaljer som, var för sig, kan verka oväsentliga, tillsammans kan utgöra en människas identitet. Khemiri belyser också hur olika detaljer ses som olika viktiga. Jag uppfattar att det senare i verket även skapas en hierarki av frågor som Samuels tro och syn på livet efter döden, hans förhållande med sin flickvän och hans syn på pengar. Alla de sakerna var delar av hans liv, men det framgår att olika personer har olika syn på vad som var viktigt och relevant för hans identitet. Jag menar att detta väcker frågor om vilka av en människas egenskaper som anses vara viktiga och inte.

Identitet i förhållande till religion behandlas även några gånger i verket. Khemiri skriver:

Men mormorn la alltid till det där med att ”så går det när man gifter sig med muslimer” och det kunde Samuel inte skriva under på för pappan var den minst muslimska man han någonsin träffat (Khemiri 2015: 301)

Här syns det att Samuel och hans mormor har olika uppfattningar om vad det innebär att vara muslim. Det framgår att Samuel har en föreställning om att en muslim måste vara på ett speciellt sätt, och att hans pappa inte passade in i den bilden. Läsaren får dock aldrig lära känna Samuels pappa djupare, utan får själv spekulera om varför han inte var en typisk muslim. Utifrån citatet uppfattar jag att Samuel har en bild av att religion är något som är kopplat till vem man är och att det finns en utpräglad muslimsk identitet som alla religiösa muslimer lever efter. I ett undervisningssammanhang blir detta relevant genom kursplanens mål om att lära ut hur identiteter kan utvecklas i förhållande till religion (Skolverket 2011a). Elever kan då själva ta ställning till om det finns identiteter kopplat till olika religioner, och hur dessa i så fall ser ut.

Senare i boken har Samuels flickvän, Laide ordnat husrum till en kvinna som blivit misshandlad av sin man. I samtalet mellan Laide och kvinnan framställs en oenighet.

Sen ägnade hon fem minuter åt att lofprisa Allah den Allstrålande, Nåderike, Barmhärtige, den som Allsmäktig råder över Domens dag, som leder oss på den raka vägen, Världarnas Herre, den mäktige och underbare och förlåtande. Och jag måste säga att det kändes lite konstigt att höra henne prisa och tacka den Gud som jag inte trodde på själv. Det var ju i första hand jag och i andra hand Samuel som borde tackas (Khemiri 2015: 194)

Jag utläser att Laides och kvinnans syn på människan skiljer sig väsentligt. Ur Laides perspektiv är det människan, i det här fallet hon själv som är ansvarig för de bra sakerna som inträffat. Den muslimska kvinnan tror däremot att Allah, Gud är den ansvarige och borde tackas. Det framgår att kvinnan har en syn på människan som kraftlös och beroende av Guds hjälp. Utifrån Naeslunds (2007) definition av existentiella frågor som frågor om Gud och människans existens och mening, ser jag detta citat som ett exempel på en existentiell fråga som kan behandlas inom religionsundervisningen. Detta kan vara grund för samtal om vem eller vad som är orsaken till det som händer i världen och varför Laide i det här citatet är så säker på att just hon skulle tackas. Eleverna kan fundera över när de attribuerar händelser till sig själva och när de skyller på något annat.

Fortsättningsvis visar Khemiri att identiteter kan ifrågasättas och diskuterar vad som är en falsk identitet. Följande citat är berättat ut Laides perspektiv:

Först var det rösten. Jag började tycka att Samuel lät falsk. Jag lade märke till att han alltid anpassade sitt sätt att prata. Om vi stod på en loppmarknad och han skulle köpa ett cigarettetu av en gammal tant pratade han som en gumma. [...] Jag började undra vem Samuel var

egentligen. Pratade han som jag när han var med mig? Vem var han när jag inte var med?
Kände jag ens hans riktiga jag? (Khemiri 2015: 259f)

Laide upplever att Samuel inte längre är äkta. Hon reagerar på att han talar på olika sätt beroende på vem han talar till. Trots att jag, ur citatets kontext, utläser att personerna Samuel interagerade med tyckte om detta, tolkar Laide det som ett tecken på falskhet. Detta öppnar upp för en diskussion i klassrummet om vad en äkta eller en falsk identitet egentligen betyder. Diskussionen kan även beröra när det är lämpligt eller olämpligt att anpassa sig till omgivningen, och när elever tror att de själva anpassar sig. Samtalet kan belysa frågor som när man bör eller vill anpassa sig till andras religioner eller livsstilar.

Slutligen behandlar Khemiri existentiella frågor så som livets värde och vad som händer efter döden. Efter Samuels bortgång funderar flera karaktärer på hans dåvarande existens. Till exempel säger Samuels kompis, Vandad:

Fast hjärnan visste att Samuel var död så snurrade kroppen runt, blicken letade efter honom, det var som om min kropp ville visa att Samuel en dag skulle ropa mitt namn [...] Jag är hundra procent säker. Du behöver inte tro mig men jag vet att han ropade på mig. Det var han. Jag vet det. (Khemiri 2015: 309)

I det här citatet berör Khemiri vad som händer efter man dör. Ur Vandads perspektiv förstår jag att han förnuftigt tänker att Samuel är borta. Han är död och det är ingen vits att leta efter honom. Trots detta framgår det att Vandads känslor tar över och att han ändå tror att Samuel finns kvar. Läsaren får i slutet av boken även uppleva händelsen ur Samuels eget perspektiv:

Jag är säker på att det här inte är slutet, trädet närmar sig, snart kommer det plöja sig genom motorhuven [...] men än så länge har jag all tid i världen [...] hur hög måste en krasch vara för att den ska höras hela vägen in i framtiden, hur snabbt måste man köra för att överleva i någons minne, hur nära döden måste man vara för att vara värd att förvandlas till historia. [...] Dom säger att det går snabbt men dom ljuger. Det pågår för alltid. Jag är fortfarande där. I väntan på trädet. Och efteråt, som om det finns ett efteråt, hörs inga sirener. (Khemiri 2015: 309f)

I det här citatet följer vi Samuels egna tankar just innan han dör. Khemiri presenterar frågor om hur man går till historien och hur man lever kvar i folks minnen. Det öppnar för en diskussion om vad som gör ett liv värt att leva och varför man vill bli ihågkommen. Samtidigt presenterar

han en version av vad som händer när livet tar slut, där det skapas ett evigt tomrum. Citatet är ett exempel på hur döden skulle kunna upplevas.

I min läsning av *Allt jag inte minns* framgår det att romanen har ett stort fokus på identitet och vad det innebär att vara sig själv. Khemiri ger oss en nyanserad bild av identitet genom verkets många perspektiv som ger läsaren goda möjligheter att själv tolka händelserna. Slutligen framgår det att livets värde och hur vi minns de som har dött är ett genomgående tema, vilket kan vara en grund för samtal om existentiella frågor i religionsundervisningen.

4.3 Pappaklausulen

Pappaklausulen (2018) är en roman, om 365 sidor i min version, som liksom den föregående är skriven ur många perspektiv. Annorlunda för boken är att Khemiri inte benämner karaktärerna vid namn. Läsaren får istället lära känna några av huvudpersonerna som ”en farfar som är en pappa” och ”en son som är en pappa”. Verket följer en familj och lägger mycket fokus på relationerna mellan familjemedlemmarna och hur de formar individernas identiteter.

Allt han vill är att dottern ska titta på honom och tycka han är rolig. Och att hennes kompisar ska tycka han är en bra pappa. Och kompisarnas föräldrar. Och förskolepersonalen. Och städaren. [...] med en halvsovande ettåring i famnen tänker han på hur sjukt det är att han inte ens kan lämna på förskolan utan att känna kravet på prestation (Khemiri 2018: 39)

Ett genomgående tema är vad som gör en pappa till en pappa och en farfar till en farfar. I citatet ovan baserar pappan sitt faderskap på hur rolig dottern tycker att han är, och på vad personalen på förskolan tycker. Det framgår att identiteten är kopplad till omgivningen och att bilden av oss själva förändras utifrån vad andra tycker. Senare framställer Khemiri hur en individs fördomar kan påverka dennes uppfattning av omgivningen:

Grannarna på tredje våningen är knarkare. Det har pappan sett med egna ögon. Dom går runt och skakar i trapphuset av abstinens när dom försöker tända av. Grannen bredvid är prostituerad. Det har pappan förstått av hennes asiatiska utseende och hennes arbetstider och dom återkommande ringsignalerna på hennes dörr. (Khemiri 2018: 55)

Utifrån sina fördomar och inbillningar placerar ”pappan” sina grannar i ett fack och tror sig förstå vilka de är. Liksom i Khemiris tidigare verk får läsaren möjlighet att bedöma

trovärdigheten av och vara kritisk till karaktärens uttalanden. Det aktualiseras ytterligare när det senare i boken visar sig att fördomarna inte alls stämde med verkligheten.

Vidare framställer Khemiri att identitet kopplas till vad vi gör och vad vi drömmer om att göra:

Jag ska prova på standup [...] Hon tar ett djupt andetag. Dom har varit här förut. Varje gång en strulig kund skickar in osorterade kvitton i en plastpåse kommer han hem och muttrar att han egentligen är menad att göra något annat. [...] Helgen efter var dom på en konstutställning med militärtema på Skeppsholmen. [...] Jag kanske ska gå en kvällskurs i konstvetenskap, sa han på vägen hem. [...] Några veckor senare hjälpte han en kompis designa en hemsida. På kvällen fick han för sig att han skulle vidga sin verksamhet till att erbjuda kunderna både bokföring och prisvärd webdesign. [...] Hon ville inget hellre än att han skulle hitta sin grej i livet för hon visste själv hur smärtsamt det var att gå runt i en kropp som saknade fokus. [...] Hon undrar vem personen som ligger naken i deras gemensamma soffa är. (Khemiri 2018: 117f)

Det framgår att karaktären inte är nöjd med vem han själv är. I ett försök att åtgärda detta letar han kontinuerligt nya sysselsättningar som passar honom bättre. Utifrån Lave och Wengers (1997) resonemang om hur identiteten utvecklas och förändras i takt med att vi tillgodogör oss förmågor, kan nya sysselsättningar utveckla bilden av vem vi är. Här tolkar jag att både karaktärens och hans frus bild av hans identitet förändras när han testar nya sysselsättningar. Khemiri framställer identitet som något föränderligt och något som hela tiden utvecklas. Jag utläser vidare hur kroppen känns tom och utan fokus när ens identitet inte är som man önskar. Det framställs därmed en motsatsställning mellan vem karaktären är och vem han vill vara.

Fortsättningsvis framställer Khemiri identitet som något som kan förhindras av den fysiska kroppen. Han berör hur identiteten eller själen blir fri när det inte längre begränsas av kött och blod.

Han minns när den här kroppen var hans vän. Den var odödlig. Han kunde fylla den med vad som helst, den överlevde allt. Nu har den vänt sig mot honom. Den har gjort myteri. (Khemiri 2018: 227)

I citatet ovan framställer Khemiri hur åldern kan påverka hur vi ser på oss själva och på vår kropp. Karaktären, som har levt ett långt liv och fortfarande är mentalt frisk, lider av att inte

längre kunna delta i de aktiviteter han tidigare gjort. Senare får läsaren lära känna en dotter som har dött och uttrycker en liknande begränsning av sin kropp.

En dotter som är en syster som inte lever längre, eller som lever extra mycket nu när hon äntligen har förlorat sin kropp [...] Hennes kropp var ett ruckel och att säga hejdå till den var som att ta av sig en tung rock som luktade av en främmande persons svett. Äntligen var hon fri. (Khemiri 2018: 209)

Det här visar hur kroppen kan begränsa en. I det andra citatet beskriver Khemiri hur dottern som gått bort lever bättre, när hon inte är begränsad av kroppen. Jag tolkar citaten som att vår självbild kan kollidera med den fysiska verkligheten.

Citatet ovan visar också en bild av livet efter döden. Trots att dottern, ur omgivningens perspektiv inte längre lever, uppfattar hon att hon lever mer än någonsin. Döden framställs här som en frigörelse och något bättre än jordelivet. Khemiri beskriver livet efter döden som en idyll, men dock inte i enlighet med någon specifik religiös uppfattning. Det möjliggör existentiella diskussioner om vad som händer när vi dör och om det kan vara bättre än livet på jorden.

Jag förstår därmed att Khemiri (2018) behandlar identitet ur många perspektiv och visar hur ens jobb, hälsa och relationer kan påverka hur vi ser på oss själva. Genomgående behandlas även vad livet på jorden är värt och hur det förändras ju äldre vi blir.

4.4 Läromedel

Sammanlagt har jag analyserat tolv läromedel för gymnasiet och presenterar här deras innehåll om identitet och existentiella frågor tematiskt.

4.4.1 Identitet

I *En människa, tusen världar* av Robert Tuveson (2015) presenteras identitet i ett avsnitt som behandlar identitet på individ- och kollektivnivå och inleds med ett kort stycke om vad som påverkar vår självbild:

Vem är du? Vem skulle du vilja vara? Vem förväntas du vara? Hur skulle du svara på de frågorna? Självklart beror svaret på vem du är och vem som ställer frågan. Men det finns några faktorer som vi brukar förknippa med vilka vi är, vår identitet. Det kan handla om vårt kön, vår ålder, vår etnicitet, våra socioekonomiska förhållanden, vår sexuella läggning och

vår livsåskådning. I universitetsvärlden kallar man dem intersektionella faktorer. Självklart finns det många andra aspekter av vår identitet, till exempel vårt språk, vår dialekt, vårt yrke, vår musik- och vår filmsmak, våra fritidsintressen och vår eventuella funktionsnedsättning. Vår identitet gör att vi känner större samhörighet med vissa människor, till exempel de som har samma yrke eller samma musiksmak. (Tuveesson 2015: 11f)

Sju av läromedlen behandlar identitet i enlighet med den tidigare forskningen som visar på att vissa delar får liten plats.¹ Identitet behandlas i alla dessa verk, dock i en mycket liten del av sidorna. Vad som skapar vår identitet presenteras vanligtvis på några få hundra ord på en sida, i liknande stycken som i Tuveessons (2015) bok. Avsnitten avslutas ofta med diskussionsfrågor där en eller två handlar om identitet på olika sätt. I *Religion 1* (2012) används dessa tre frågor:

1. Beskriv hur din egen identitet påverkas sedan du började på högskolan. Vad finns kvar av din ursprungliga identitet? Vad är det som eventuellt har förändrats? Har dina tankar, känslor och handlingar gett dig en ny identitet? Visar du din kulturella och etniska tillhörighet med till exempel kläder, symboler, musikstil?
2. Förändrar du din identitet beroende på vilka du för tillfället umgås med, till exempel din familj, dina kompisar, dina lärare?
3. Hur kan din religion eller livsåskådning hjälpa dig i din identitetsuppfattning? - Tänk på regler och moraluppfattningar. (Thulin och Elm 2012: 134)

Identitet får en märkvärdigt större plats i tre andra läromedel. I dessa har identitet ett eget kapitel eller avsnitt och diskuteras i upp till 13 sidor. I *Religionskunskap 1: en mosaik* av Olov Jansson och Linda Karlsson (2011: 221) ingår det 13 fakta- och diskussionsfrågor angående identitet. I de andra två: *Söka svar* av Leif Eriksson och Malin Mattsson Flennegård (2012) och *Religionskunskap 1- om mening, värde och tro* av Olov Franck är frågorna färre:

1. Vad innebär begreppet identitet? Vilka faktorer påverkar identiteten? [...]

---

¹ Ring, Börje. 2012. *Religion- helt enkelt*. Stockholm: Liber

Thulin, Birgitta och Elm, Sten. 2012. *Religion 1* Limhamn: Interskol

Ring, Börje. 2013. *Religion och sånt 1*. Stockholm: Liber

Björlin, Ola, Jämterud, Ulf. 2015. *Under samma himmel*. Stockholm: Sanoma utbildning

Tuveesson, Robert. 2015. *En människa, tusen världar*. Stockholm: Gleerups

Brinkemo, Lars och Brolin, Krister. 2016. *Jobba med religion*. Stockholm: Sanoma utbildning

Göth, Lennart och Ruter, Katarina Lycken, Wirström, Verionica. 2018. *Religion 1 för gymnasiet*. Stockholm: Natur och kultur

1. [...] Vilken roll spelar religion och kultur när det gäller gemenskap, trygghet och identitet? Vilka är gemenskapens positiva respektive negativa sidor? Vilka människor hamnar ofta utanför i gemenskapen? (Eriksson och Mattson 2012: 123)

Trots dessa tre böckers liknande innehåll står en ut. I Eriksson och Mattssons (2012) verk *Söka svar* avslutas kapitlet om identitet med textutdrag med tillhörande innehålls- och reflektionsfrågor. En av dessa texter är Jonas Hassen Khemiris *Jag ringer mina bröder* som publicerades i DN 2010. I läroboken presenteras den som en text om identitetens olika ansikten (Eriksson och Flennegård 2012: 125). Utifrån den här studiens fokus på Khemiris verk är detta avsnitt relevant eftersom det skapar ytterligare belägg för romanernas didaktiska användbarhet.

I endast två av de studerade verken saknas en diskussion om identitet som självständigt tema. I *Religionskunskap 1* av Bengt Tollstadius och Ingemar Öberg (2011) och *Religion 1 & 2: Liv och mening* av Gunilla Rundblom och Leif Berg (2014) finner jag inte att identitet behandlas överhuvudtaget. I Rundblom och Bergs (2014) verk behandlas vad som gör en människa till en människa och vad det innebär, men dock inte vad identitet är (Rundblom och Berg 2014: 321ff):

Är människan bara ett djur, en hårlös apa? För ett par hundra år sedan skulle det flesta svenskar ha tyckt frågan var dum. Människan har ju en evig själ, hon är skapelsens krona! Människan och djuren har ingenting gemensamt. Så hade nog de flesta svarat. (Rundblom och Berg 2014: 321)

Avsnittet berör vad en människa är och vilket syfte vi skulle kunna tjäna på jorden, men det saknas en tydlig koppling till identitet eller vad som skiljer en individ från en annan.

4.4.1 Existentiella frågor

I sju av läromedlen finner jag inte att existentiella frågor eller livsfrågor behandlas.² Flera av dessa sju läromedel berör frågor om döden och livet i avsnitten om världsreligionerna, men tillägnar inget uttryckligt utrymme till livsfrågor. I *Jobba med: Religion* av Lars Brinkemo och

---

²Ring, Börje. 2012. *Religion- helt enkelt*. Stockholm: Liber

Thulin, Birgitta och Elm, Sten. 2012. *Religion 1* Limhamn: Interskol

Ring, Börje. 2013. *Religion och sånt 1*. Stockholm: Liber

Turesson, Robert. 2015. *En människa, tusen världar*. Stockholm: Gleerups

Brinkemo, Lars och Brolin, Krister. 2016. *Jobba med religion*. Stockholm: Sanoma utbildning

Göth, Lennart och Ruter, Katarina Lycken, Wirström, Verionica. 2018. *Religion 1 för gymnasiet*. Stockholm: Natur och kultur

Tollstadius, Bengt. 2011. *Mittpunkt Religionskunskap 1*. Lund: Studentlitteratur

Krister Brodin (2016) presenteras begreppet existentiella frågor men behandlas sedan inte något vidare:

Frågor som handlar om livet – om människans hela tillvaro eller existens – brukar kallas för existentiella frågor. Även om man inte alltid funderar på dem, kan de existentiella frågorna vara mer eller mindre aktuella under olika perioder i en människas liv. Exempel på existentiella frågor:

Vad är meningen med livet?

Hur ser ett gott samhälle ut?

Finns det enbart materia eller finns det även en andlig verklighet?

Är människan god eller ond?

Hur bör vi leva?

Religioner och andra livsåskådningar kan vara utgångspunkt för att finna svar på det typen av frågor. (Brinkemo och Brodin 2016: 30)

Det här stycket följs av diskussioner om tro i allmänhet och sedan de olika världsreligionerna. Begreppet existentiella frågor finner jag inte används någon mer gång i läromedlet.

Livsfrågor berörs i större grad Olov Franks (2014) *Religionskunskap 1, om mening, värde och tro*. Han berör i början av ett avsnitt vad som menas med mening i livet:

Vad betyder det då att tala om en *mening* i livet? Oftast innebär det att man tänker sig att livet inte har någon bestämd mening, utan var och en måste skapa sina egna mål och leva sina egna drömmar. Ingen annan kan tala om för just dig hur du ska leva ditt liv. Ditt liv är ditt, det är du som bestämmer över det. (Frank 2014: 12)

Han fortsätter sedan att presentera hur religion och sjukdom kan påverka hur vi ser på livets värde (Frank 2014 12f). Jansson och Karlsson (2011: 248) och Eriksson och Flennegård (2012: 14, 288f) presenterar likt Frank olika livsfrågor och ger exempel på bland annat vad som kan hända efter döden. I dessa tre verk har existentiella frågor inte något eget avsnitt eller kapitel utan är inkluderat i avsnitt om världsreligioner, identitet eller döden.

Två av böckerna som innehåller jämförandevis stor del existentiella frågor är *Under samma himmel* av Ola Björnin och Ulf Jämterud (2015) och *Religion 1 & 2: Liv och mening* av Gunilla Rundblom och Leif Berg (2014). I dessa har existentiella frågor fått egna avsnitt respektive kapitel. Björnin och Jämterud (2015) presenterar ett kapitel vid namn ”Mening i livet – mening

med livet” där de relativt utförligt skriver om livsfrågor, vart människan kommer ifrån och vad som händer efter döden:

Inom de religiösa livsåskådningarna finns det också föreställningar om vart vi är på väg. Hur bör livet utformas? Vad är värdefullt i livet tillsammans med de andra? Är döden slutet på allt? Om vi inte tror det så blir frågan vilken verklighet som vi möter efter döden? Kommer vi att existera på något sätt även när våra kroppar inte längre lever?

Frågor om människans ursprung och mål är s.k. livsfrågor som följt människan i alla tider. Svaret på de stora frågorna om livet och döden, om meningen, om vad som är värdefullt, kan aldrig fullt ut besvaras av vetenskap och kunskap om fakta. Vi ska därför nu granska vad begreppet *tro* står för. (Björilin och Jämterud 2015: 27f)

Rundblom och Berg (2014) behandlar livsfrågor på ett sätt jämförbart med Björilin och Jämterun (2015) och har tillägnat existentiella frågor en förhållandevis stor del av bokens sidor samt för ett längre resonemang om begreppen.

5 Analytisk diskussion

Detta kapitel har för avsikt att uppfylla studiens syfte att bidra till diskussionen om skönlitteratur som komplement till läromedel och att besvara på mina forskningsfrågor: Hur förhåller sig romanernas innehåll till kursplanen i religionskunskap samt ämnets tillhörande kommentarmaterial? I hur stor utsträckning uppfyller de studerade läromedlen kunskapskraven om existentiella frågor och identitet? På vilket sätt kan Khemiris verk komplettera de studerade läromedlen för att religionsundervisningen bättre ska uppfylla alla kunskapskrav? Svaren på forskningsfrågorna kommer vidare diskuteras och kopplas till tidigare forskning.

5.1 Läromedel och skönlitteratur i förhållande till läroplanen

De tolv studerade läromedlen i religionskunskap för gymnasieskolan visar enligt analysen en innehållslig variation. Jag har funnit att några få läromedel behandlar identitet och livsfrågor i stor uträkning på ett nyanserat sätt. Samtidigt framgår det att de flesta läromedel inte lägger stort fokus på varken existentiella frågor eller identitet, vilket vi fann även i den tidigare forskningen om läromedel. Min studie visar att många av läromedlen berör identitet i ett kort stycke och inkluderar existentiella frågor i några få andra avsnitt. I de fall när livsfrågor diskuteras under en egen rubrik är stycket ofta kortfattat. Det framgår även att identitet behandlas i större grad än existentiella frågor. I sju verk är existentiella frågor aldrig direkt uttalat, och frågor om identitet saknas helt i två läromedel.

I jämförelse med kursplanen framgår det, trots den bristfälliga representationen av identitet och livsfrågor, att flera läromedel kan sägas behandla hela kursens innehåll. Eftersom kursplanen i religionskunskap inte specificerar hur stor del alla mål ska ha i undervisningen, förstår jag att många av läromedelsförfattarna har valt att fokusera på världsreligionerna och endast kortfattat nämna de mål som kan ses som mindre centrala. Dock framgår det att de flesta läromedel inte klarar av att nyanserat framställa och exemplifiera livsfrågor och identitet. Dessa resultat talar för att det finns brister i många läromedel i religion.

Därmed behöver undervisningen kompletteras för att alla mål i kursplanen ska uppnås. Ett bra medel för att komplettera läromedlen menar jag är skönlitteratur. I ett av de studerade läromedlen, *Söka svar* (Eriksson och Mattsson 2016) används bland annat en av Khemiris texter. Detta ger mig belägg för skönlitteraturens, och även Khemiris verks användbarhet inom religionsämnet. Det framgår inte i Eriksson och Mattson (2016) vilket syfte textutdragen är tänkta att tjäna. Därmed kan jag endast gissa att syftet är att visa exempel på olika identiteter och skapa en grund för reflektion. Bortsett från *Söka svar* är det få läromedel som använder sig

av utdrag från texter i andra genrer än den informerande lärobokstexten. Utifrån detta förstår jag att skönlitteratur inte får betydande uppmärksamhet i de läromedel som används idag.

Ytterligare belägg för Khemiris användbarhet som komplement till läromedel syns när vi jämför verken med styrdokumentet. Vi fann i kapitel 2 att några av målen för Religionskunskap 1 är att behandla och ta ställning i existentiella frågor samt behandla identiteter på ett nyanserat sätt ur flera perspektiv. Genom Khemiris framställning av identiteter ur olika synvinklar, och genom det Hjort (2015) kallar destabiliseringen av verkens karaktärer, drar jag slutsatsen att Khemiris verk på ett nyanserat sätt framställer identiteter. Existentiella frågor behandlar Khemiri också genom flera perspektiv när han ger exempel på hur döden och livet kan uppfattas.

Ett annat mål i kursplanen visar att religionskunskapen ska behandla hur ett gott liv och samhälle kan se ut. Khemiri för resonemang över livets värde i verk som *Allt jag inte minns* (2015) där karaktärerna funderar över vad folk minns när man dör och vad som är värdefullt i livet. Vi fann i den tidigare forskningen även att nyliberalism och ekonomisk status har en betydande del i flera av romanerna. Dessa teman i tolkar jag som litterära skildringar av vad som är ett gott liv eller samhälle. De kan därmed vara en didaktisk grund för givande samtal och resonemang.

Vi fann fortsättningsvis i kapitel 2 att kommentarmaterialet visar att existentiella frågor som Guds existens och livet efter döden bör vara en del av religionsundervisningen. Alla de tre studerade verken tar upp frågor som livet efter döden. Khemiri framställer upprepade gånger idéer om vad som kan hända efter livet på jorden och presenterar dessutom döden ut flera perspektiv. Utifrån det tolkar jag att Khemiris böcker lämpar sig bra som underlag för undervisning om livet efter döden. Det är emellertid värt att notera romanernas koppling till islam och kristendom. Jag utläser att Khemiris framställningar av döden, trots att de inte är direkt kopplade till en trosuppfattning, är influerade av muslimska eller kristna uppfattningar i större grad än till exempel hinduistiska eller buddhistiska. Därmed bör religionslärare använda sig av fler skönlitterära verk om målet är att framställa en mångfasetterad bild av livet efter döden.

Frågan om Guds existens har jag funnit berörs i mindre grad än andra existentiella frågor i Khemiris verk. Vi fann i undersökningen att det nämns några gånger, men att Khemiri sällan framställer längre resonemang om frågan. Jag förstår att vissa utvalda stycken i romanerna kan bidra med perspektiv om Guds existens, men att även undervisning om Guds existens bör grundas i fler verk än Khemiris för att skapa en nyanserad bild.

Vi fann i kapitel 2 att läroplanens övergripande syfte och riktlinjer berör identitet. Det står att elevernas identitet ska kopplas till inte bara svensk kultur utan också internationella kulturer. Trots att detta inte behöver behandlas inom religionsämnet är religionsläraren, liksom övrig skolpersonal, ansvarig för detta mål. I Khemiris romaner tolkar jag, i enlighet med den tidigare forskningen som vi fann i kapitel 1, att flera kulturer, svenska och icke-svenska, framställs samt att begreppet ”svenskheter” ifrågasätts. Därför menar jag att dessa verk kan användas för att bredda elevers uppfattning av kultur och bilden av deras egen identitet, i linje med läroplanens mål.

Slutligen fann vi i kursplanen för religionskunskap att kursen ska behandla identitet i förhållande till religion. Romanerna innehåller som nämnt korta passager om Gud och religion, som vissa gånger kopplas till identitet. Exempel på det har jag funnit i *Jag ringer mina bröder* (2012) och *Allt jag inte minns* (2015). Liknande teman är inte genomgående i Khemiris verk, men de gånger frågan berörs uppfattar jag att det framställs på ett nyanserat sätt som kan ligga till grund för samtal om hur religion kan, eller inte kan påverka ens identitet.

Sammanfattningsvis finns det betydande överensstämmelse mellan existentiella frågor och identitet i religionsämnets kursplan och i de studerade verken av Jonas Hassen Khemiri. Verken är användbara i religionsämnet genom nyanserade framställningar av identitet och livsfrågor som stämmer överens med kursplanen. Vid de fall när läromedlen brister kan verk av Khemiri fungera som ett bra komplement. Det framgår dock att alla kursmål om identitet och livsfrågor inte behandlas i lika stor grad av Khemiri, vilket visar att verken kan vara endast en del av lärarens didaktiska material.

5.2 Jonas Hassen Khemiri i religionsundervisningen

Vad som nu kvarstår att diskutera är hur Khemiris verk kan användas som didaktiska redskap.

Ett problem med att arbeta med skönlitteratur är tidsåtgången. Efter att jag själv har läst och analyserat tre av Khemiris verk framstår det som ett faktum att det tar tid att läsa böcker. Inom religionsämnet, som oftast läses i kurser om 50 poäng, är tid en bristvara. Utifrån tidsfaktorn skulle den kortfattade romanen *Jag ringer mina bröder* (Khemiri 2012), vara mest lämplig att använda i en gymnasieklass. Den är bara drygt hundra sidor lång och borde inte ta mer än någon dag för en gymnasieelev att läsa. De övriga två verken jag studerat kan användas genom utvalda textutdrag, för att eleverna inte ska behöva läsa hela verken.

Ytterligare en lösning på tidsproblemet är ämnesöverskridande undervisning. Vi fann i den tidigare forskningen att temaläsning förespråkas som en metod för detta. I ett sådant fall kan

själva läsningen och språkliga aspekter behandlas under svensklektioner medan samtal och reflektioner över religion, identitet och livsfrågor leds av religionsläraren. Dock tror jag det är viktigt för religionslärare att, precis som lärare i svenska läsa romanen och sätta sig in i handlingen för att kunna leda lärorika lektioner.

I den tidigare forskningen fann vi att skönlitteratur ibland kan vara missvisande på grund av faktafel om till exempel historia händelser. I Khemiris verk uppfattar jag att detta inte är ett stort problem. Romanerna utger sig inte för att återge någon specifik händelse, plats eller religion. Jag finner istället att Khemiri presenterar många olika perspektiv av fenomen, vilken jag uppfattar ger läsaren förståelse om att det inte finns endast ett sätt att se på ett skeende. Detaljer som däremot skulle kunna behöva granskas av läraren är hur migrationsverket fungerar, vilken hjälp misshandlade kvinnor får och hur en abort går till. Dessa är detaljer som förklaras förbigående i några av romanerna, som potentiellt kan ge elever en felaktig bild av hur det går till i verkligheten.

Slutligen fann vi i undersökningen, att Khemiris verk endast täcker en del av kursplanens innehåll. Det visar därmed att en komplettering av läromedlen bör innefatta fler än bara ett verk av en författare. För att ett arbete med skönlitteratur ska bli givande bör därför religionsläraren med omsorg välja verk eller delar av verk som behandlar flera religioner och teman ur olika perspektiv.

Sammanfattningsvis framgår det tydligt att många läromedel brister i framställningen av existentiella frågor och identitet samt att Jonas Hassen Khemiris verk fungerar som ett möjligt komplement till dessa. Jag menar att skönlitteratur i religionsundervisningen kan vara en grund till diskussioner om existentiella frågor och identitet och att Khemiris romaner är ett bra exempel på det.

6 Sammanfattning och teoretisk diskussion

6.1 Sammanfattning

Syftet med den här studien har varit att studera Jonas Hassen Khemiris framställning av existentiella frågor och identitet i förhållande till kursplanen i religionskunskap. Tre av Khemiris skönlitterära verk och tolv olika läromedel i religionskunskap för gymnasiet har studerats i syftet att påvisa möjligheten att komplettera aktuella läromedel med skönlitteratur.

I studiet av läromedel i religionskunskap har det framgått att många läromedel tillägnar identitet och existentiella frågor förhållandevis lite fokus. Flera av läromedlen presenterar begreppen i korta stycken och tillägnar identitet och livsfrågor enstaka diskussionsfrågor. De läromedel som lägger stort fokus på identitet och existentiella frågor är få. Av detta drar jag slutsatsen att många läromedel behöver kompletteras och menar vidare att skönlitteratur kan vara ett medel för detta. Detta framstår som enhetligt med den tidigare forskningen.

Studien visar fortsättningsvis på ett stort innehåll av identitet och existentiella frågor i Khemiris skönlitterära verk. Vi fann att detta bekräftar den tidigare forskningen som visar att Khemiris framställning av identitet, kultur och ekonomiskt status är en central del av verkens innehåll.

I förhållande till kursplanen i religionskunskap framgår det att romanerna behandlar centrala delar av kursens innehåll. Vi fann i kapitel 2 att religionsämnet ska behandla identitet och livsfrågor ur flera perspektiv samt beröra föreställningar om vad ett gott liv eller samhälle är. Dessa frågor behandlas genomgående i de studerade verken av Khemiri. Det framgår därmed att Khemiris romaner är användbara i undervisningen om identitet och existentiella frågor i religionsämnet. Utifrån läroplanens övergripande värderingar visar analysen att romanerna också kan användas för att belysa några av skolans underliggande värden, så som att skolan ska verka för att alla elever ska få möjlighet att finna sin unika egenart. Det verk av Khemiri som framstår som mest lämplig att använda som kompletterande material i religionsundervisningen är *Jag ringer mina bröder* (2012), utifrån romanens korta omfattning. Det är dock tydligt att romanerna inte uppfyller samtliga krav i religionsämnets kursplan och att Khemiris romaner endast kan utgöra en del av ämnets didaktiska material.

6.2 Teoretisk diskussion och vidare forskning

Utifrån analysen menar jag att religionslärare kan och bör använda skönlitteratur, så som Khemiris romaner, som komplement till läromedel i ämnet. Genom Khemiris framställning av

identitet och existentiella frågor ur flera perspektiv, menar jag att religionsundervisningen kan berikas. Utifrån analysen av Khemiris romaner och den tidigare forskningen menar jag att skönlitterära verk kan framställa identitet och livsfrågor på ett engagerande och intressant sätt, till skillnad från många läromedel.

Dock framgår det att Khemiris romaner inte behandlar alla delar i ämnesplanen för religionskunskap. De olika världsreligionerna och relationen mellan vetenskap och religion är centrala delar i ämnet som jag uppfattar att Khemiris romaner inte lägger väsentligt fokus på. Detta visar hur skönlitteratur kan bidra med givande perspektiv om en eller två frågor, men sällan behandlar stora delar av kursplanen. Skönlitteratur är, precis som läromedlen inte heltäckande och fler än en roman krävs för att en betydande del av kursen ska belysas.

Utifrån min studies korta omfattning har vissa begränsningar framstått. Studien har inte kunnat svara på hur Khemiris romaner förhåller sig till hela kursplanen i religionskunskap. Jag har begränsat mig genom att endast studera identitet och existentiella frågor och kan därmed inte svara på hur Khemiri behandlar till exempel etiska frågor. Vid en mer omfattande jämförelse med kursplanen hade det kunnat framgå att romanerna kan belysa fler kursmål än de om identitet och livsfrågor.

Jag har inte heller haft möjlighet att ta reda på vilka läromedel som används av verksamma religionslärare. Det har inneburit att jag inte vet vilka av de läromedel jag undersökt som faktiskt används. En studie som baserats på de läromedel som används i skolorna hade kunnat säga mer om hur lärare tänker i valet av material och vilka frågor de anser är viktigast att läromedel tillfredsställande behandlar.

Ytterligare något som hade gjort den här studien mer utförlig är intervjuer med verksamma religionslärare. Jag hade kunnat ta reda på i vilket grad och på vilket sätt läromedel används. Jag hade även kunnat undersöka hur existentiella frågor och identitet generellt behandlas och om, eller i vilket grad skönlitteratur används av religionslärare idag. Att göra en studie liknande min, baserad på religionslärares egna erfarenheter, hade tydligare visat vilket behov av komplettering av läromedel det finns.

Den här studien öppnar upp för vidare studier av skönlitteratur i religionsämnet. Vid en längre studie hade det varit möjligt att pröva användningen av skönlitteratur, till exempel verk av Jonas Hassen Khemiri i religionsundervisningen i skolan. En sådan studie kan ge en bild av hur undervisning i praktiken kan gå till och utveckla vår kunskap om skönlitteratur som ett didaktiskt redskap. Vidare studier inom området kan även visa tydligare vilka problem och svårigheter som kan uppstå med skönlitteratur i religionsämnet.

Vidare forskning bör även studera fler skönlitterära verk i förhållande till religionsämnet för att bidra till kartläggningen av möjliga verk för religionslärare att använda. En sådan studie hade varit en hjälp för religionslärare som inte själva har goda kunskaper om lämplig litteratur.

Det öppnar även för forskning om andra medier eller kulturformer i undervisningen. Utifrån min slutsats att skönlitteratur är ett möjligt komplement till läromedel, borde även filmer, teater eller andra sorts medier kunna bidra till religionsundervisningen. Vidare forskning skulle därmed kunna undersöka hur film, jämfört med skönlitteratur, kan bidra till undervisningen i ämnen som religionskunskap

Avslutningsvis har studien bidragit med tankar om religionsdidaktik i allmänhet. Det framgår att många läromedel är bristande och att dessa i sig själva inte kan utgöra en allomfattande grund för undervisningen. Det krävs därför av religionslärare att de baserar sin undervisning på andra informationskällor. I denna fråga finner jag att den tidigare didaktiska forskningen inte har kommit med en lösning och att det behövs mer forskning inom detta område. Didaktisk forskning inom religionsvetenskap borde fokusera på hur lärare bör förhålla sig till läromedel och hur dessa kan kompletteras, med skönlitteratur eller andra material. Utifrån den tidigare forskningen och de bristande läromedlen menar jag att mer kunskap behövs om hur religion bör läras ut.

7 Referenser

- Allen, Janet. 2004. *Reading History: A Practical Guide to Improving Literacy*. New York: Oxfords University Press
- Björilin, Ola och Jämterud, Ulf. 2015. *Under samma himmel*. Stockholm: Sanoma utbildning
- Brinkemo, Lars och Brolin, Krister. 2016. *Jobba med religion*. Stockholm: Sanoma utbildning
- Brodow, Bengt och Rininsland, Kristina. 2009. *Att arbeta med skönlitteratur i skolan- praktik och teori*. Lund: Studentlitteratur
- Brodsky, Joseph 1987. Published transcript literature Nobel prize. 10-11-1987. Stockholm. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1987/brodsky/lecture/>
- Edenby, Emelie. 2017. *Ett komplett läromedel för hela högstadiet – eller?* Upps., Uppsala universitet
- Eriksson, Leif och Mattsson, Malin. 2012. *Söka svar*. Stockholm: Liber
- Franck, Olov. 2014. *Religionskunskap 1- om mening, värde och tro*. Lund: Studentlitteratur
- Freeman, Evelyn B. och Levstik, Linda. 1988. Recreating the Past: Historical Fiction in the Social Studies Curriculum. *The Elementary School Journal* 88 (4) 329-337
- Gadamer, Hans-Georg. 2002 [1960]. *Sanning och metod (i urval)*. Göteborg: Diadalos AB
- Giddens, Anthony. 1997. *Modernitet och självvidenitet*. Göteborg: Diadalos AB
- Gullette, Christan. 2018. *Challenging Swedishness: Intersections of Neoliberalism, Race, and Queerness in the Works of Jonas Hassen Khemiri and Ruben Östlund*. Berkeley: University of California
- Göth, Lennart och Ruter, Katarina Lycken, Wirström, Verionica. 2018. *Religion 1 för gymnasiet*. Stockholm: Natur och kultur
- Hjort, Elisabeth. 2015. *Förtvylade läsningar: Litteratur som motstånd och läsning som etik*. Göteborg: Glänta production.
- Jansson Olov, Karlsson, Linda. 2011. *Religionskunskap 1 en mosaik*. Stockholm: Bonnier utbildning
- Kerr, David och Huddleston, Ted (red.) 2016. *Att verka i spänningsfält: undervisa om kontroversiella frågor*. Stockholm: Skolverket

- Khemiri, Jonas H. 2012. *Jag ringer mina bröder*. Stockholm: Albert Bonniers förlag
- Khemiri, Jonas H. 2015. *Allt jag inte minns*. Stockholm: Alberts Bonniers förlag
- Khemiri, Jonas H. 2018. *Pappaklausulen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag
- Lave, Jean och Wenger, Etienne. 1997. *Situated learning*. Cambridge: Cambridge University Press
- McNeely, Margaret E. (red.) 1997. *Guidebook to examine school curricula*. Washington D.C: The Office of Educational Research and Improvement.
- Naeslund, Lars. 2007. Prolog. I: Lars Naeslund (red.) *Existentiella frågor i skolan*. Linköpings universitet
- Nilsson, Magnus. 2012. Swedish "Immigrant Literature" and the Ethnic Lens: The Representation of Cultural Diversity in Jonas Hassen Khemiri's *Ett öga rött* and Marjaneh Bakhtiari's *Kalla det vad fan du vill*. *Scandinavian studies* 8 (1): 27-58
- Näslund, Simon M., Sjöström, Tomas A. 2014. *Diskrepansen mellan läromedel och styrdokument i Religionskunskap*. Upps., Högskolan i Gävle
- Ring, Börje. 2012. *Religion- helt enkelt*. Stockholm: Liber
- Ring, Börje. 2013. *Religion och sånt 1*. Stockholm: Liber
- Rundblom, Gunilla och Berg, Leif. 2014. *Religion 1 och 2- liv och mening*. Lund: NA förlag
- Skolverket. 2011a. *Läroplan för gymnasieskolan 2011, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen*. Stockholm: Skolverket
- Skolverket. 2011b. *Kommentarmaterial ämnet religionskunskap* Stockholm: Skolverket
https://www.skolverket.se/download/18.6011fe501629fd150a2894b/1530187666619/Kommentarmaterial_gymnasieskolan_religionskunskap.pdf
- Stier, Jonas. 2003. *Människans gåtfulla porträtt*. Lund: Studentlitteratur
- Thulin, Birgitta och Elm, Sten. 2012. *Religion 1* Limhamn: Interskol
- Thurfjell, David. 2015. *Det gudlösa folket*. Stockholm: Molin och Sorgenfrei förlag
- Tollstadius, Begnt. 2011. *Mittpunkt Religionskunskap 1*. Lund: Studentlitteratur
- Tuvelsson, Robert. 2015. *En människa, tusen världar*. Stockholm: Gleerups

Westlund, Ingrid. 2015. Hermeneutik. I: Andres Fejes, Andreas Thornberg (red.) *Handbok i kvalitativ analys*. Stockholm: Liber

Yalom, Irving D. 1931. *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books